

Ярмак В.Д.,

головний редактор журналу

“Юридична Україна”

ДЕЛІКТОЗДАТНІСТЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗМІСТУ ЦИВІЛЬНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ

Надання організації статусу юридичної особи зумовлює необхідність установа такого правового режиму, за якого нововиниклий суб'єкт права був би юридично (неодмінна умова) і фактично (настільки, наскільки це піддається регулюванню правовими засобами) здатним набувати та виконувати обов'язки з відшкодування шкоди, завданої іншим учасникам цивільних відносин. У зв'язку з набуттям такого роду обов'язків зазвичай ідеться про так зване “несення” цивільно-правової відповідальності, а в контексті їх виконання – про реалізацію цієї відповідальності, тобто про фактичне відшкодування майнових та компенсацію немайнових втрат кредитора (потерпілого). Проте як співвідносяться між собою зазначені явища? Якими юридичними властивостями і фактичними можливостями вони зумовлені та в який спосіб ці властивості й можливості взаємодіють?

На жаль, у сучасній науковій літературі порушеним питанням не приділено належної уваги. Між тим, пошук відповіді на них набуває неабиякої актуальності з огляду на засвідчену недавніми змінами в цивільному законодавстві України та інших пострадянських країн чітку тенденцію до посилення правових гарантій забезпечення майнових вимог кредиторів окремих категорій юридичних осіб.

Зважаючи на вказане, метою цієї статті визначено розкриття специфіки змісту, виявів та правового закріплення деліктоздатності юридичної особи, а також з'ясування співвідношення деліктоздатності та дієздатності правосуб'єктної організації.

Як правило, дослідники воліють розглядати деліктоздатність суб'єктів цивільного права взагалі та деліктоздатність юридичної особи зокрема як елемент дієздатності відповідного учасника цивільних відносин¹. Проте аналіз змісту дієздатності й деліктоздатності правосуб'єктної організації, а також зв'язок зазначених правових засобів з певними матеріальними (соціально-економічними) ознаками юридичної особи свідчать про неприйнятність такого підходу.

Досі з'ясуванню суті дієздатності та деліктоздатності юридичної особи в літературі з цивільного права приділялося неприпустимо мало уваги. Натомість дослідження правосуб'єктності організацій майже цілком було зосереджене на так званих ознаках юридичної особи. Примітно, що попри це дотепер по суті не визначеними залишаються критерії розмежування цих ознак і окремих властивостей правосуб'єктності, не розкрито характер їх взаємодії. Тож не дивно, що питання про зміст дієздатності юридичної особи виявилось обійденим також і у ст. 92 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року (далі – ЦК), котра має назву “Цивільна дієздатність юридичної особи”.

Наявний стан розробки проблематики дієздатності та деліктоздатності юридичних осіб спонукає звернутися до тих характеристик, що даються в літературі зазначеним юридичним властивостям у світлі правосуб'єктності фізичних осіб. Принципова коректність такого зіставлення визначається зумовленою методом цивільного права, передусім – юридичною

¹ Цирульников В.Н. Определение юридического лица как субъекта права. – Волгоград: ВА МВД России, 2001. – С. 66.

рівністю учасників цивільних відносин (частина 1 ст. 1 ЦК), потребою в якомога повнішій уніфікації підходів до визначення єдиного змісту правосуб'єктності учасників цивільних відносин усіх категорій. Щодо правоздатності юридичної особи, то тенденцію до такої уніфікації нині доволі переконливо віддзеркалено у частині 1 ст. 91 ЦК. Але як при визначенні обсягу правоздатності юридичної особи необхідно враховувати, що певні права та обов'язки можуть належати винятково людині, так і при визначенні конкретних форм вияву і способів реалізації дієздатності та деліктоздатності правосуб'єктної організації не можна не зважати на ті особливості формування цих форм і способів, які притаманні винятково юридичній особі, зумовлені самою її природою як організаційного утворення.

Дослідники правосуб'єктності фізичних осіб майже однотайно “інкорпують” деліктоздатність до складу дієздатності фізичної особи. Наприклад, М. Венецька зазначає: “Традиційно вважається, що дієздатність об'єднує у собі правочиноздатність, тобто здатність здійснювати правочини, та деліктоздатність – здатність нести відповідальність за неправомірні дії”. Вчена визначає зміст дієздатності фізичних осіб як “здатність особи своїми діями набувати цивільні права та створювати для себе цивільні обов'язки; здатність самостійно здійснювати цивільні права та виконувати обов'язки; здатність нести відповідальність за цивільні правопорушення”².

Проте необхідно враховувати, що цивільна відповідальність є лише специфічним різновидом цивільних обов'язків. Її відмінність від решти суб'єктивних цивільних обов'язків полягає у тому, що вона становить обов'язок боржника у тих цивільних охоронних правовідносинах, що встановлюються з приводу відшкодування протиправно завданої договірної чи позадоговірної шкоди. Тож якщо абстрагуватися від контексту дієздатності фізичної особи, то з огляду на вказане виділення деліктоздатності саме як одного з виявів дієздатності кожного учасника цивільних відносин не виглядатиме виправданим або, принаймні, безперечно необхідним.

Інша справа – деліктоздатність фізичних осіб. Тут дійсно є настійна потреба у використанні певного спеціального терміну для позначення здатності учасників цивільних відносин саме цієї категорії своїми діями набувати обов'язків у відносинах цивільної відповідальності. Адже зрозуміло, що не кожна людина має належну інтелектуальну та вольову зрілість, щоб нести юридичну (зокрема майнову) відповідальність за свої дії. Крім того, здатність фізичної особи до фактичного відшкодування завданої іншим суб'єктам права шкоди значною мірою залежить від тих соціально-правових можливостей, що визначаються її віком та окремими актами цивільного стану. Тому справді належними підставами для виокремлення деліктоздатності (у вказаному їй розумінні) як елемента дієздатності фізичної особи можуть слугувати лише вичерпно визначені в законі обставини – досягнення адекватною у психічному плані людиною певного віку, відсутність підстав для визнання повнолітньої особи недієздатною, а також окремі визначені в законі юридичні факти, що зумовлюють можливість надання повної цивільної дієздатності неповнолітньому (ст. 35 ЦК). Очевидно, що такого роду об'рунтування виокремлення деліктоздатності як елемента дієздатності фізичної особи абсолютно неприйнятне для його використання для визначення відповідної юридичної властивості правосуб'єктної організації.

С. Алексєєв визначав деліктоздатність як “властивість особи нести самостійну юридичну відповідальність за вчинені нею правопорушення (делікти)”. Щодо можливості виокремлення

² Цивільне право України: Академічний курс / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Ін Юре, 2003. – Т. 1. Загальна частина. – С. 121.

вказаної властивості як елемента загальної структури правосуб'єктності вчений займав доволі прагматичну позицію: з одного боку, він вважав, що для більшості суб'єктів права потреби у цьому немає, а з іншого – зазначав, що “у деяких випадках виникає необхідність відокремлення деліктоздатності”. Як приклад такої необхідності, С. Алексєєв наводив деліктоздатність неповнолітніх, яка згідно з нормами цивільного права настає ще до набуття ними повної дієздатності³. З огляду на наведені вище міркування таку позицію вченого можна вважати загалом слушною. Проте чи є необхідність у виділенні деліктоздатності юридичної особи?

Забезпечення участі фізичних та юридичних осіб у цивільних відносинах передбачає їх реальну здатність набувати цивільних прав і обов'язків та таку ж здатність вчиняти цілеспрямовані дії з метою здійснення цих прав і виконання обов'язків. Якщо у фізичних осіб така здатність зумовлена природними чинниками розвитку людини водночас як біологічної і соціальної істоти, то її виникнення в організаціях покликані забезпечувати ті соціально-економічні чинники, що їх зазвичай іменують ознаками юридичної особи. Приміром, можливість юридичної особи здійснювати свою дієздатність переважно впливає з її організаційної єдності. Натомість кожна інша конститутивна ознака як специфічна соціально-економічна передумова набуття та здійснення цивільної правосуб'єктності певного структурного утворення з необхідністю спричинюватиме визнання за правосуб'єктною організацією іншої, відмінної від дієздатності, юридичної властивості. У іншому разі відповідний соціально-економічний чинник не становитиме матеріальної передумови правосуб'єктності і його не можна буде включати до переліку конститутивних ознак юридичної особи.

З урахуванням указанного важливо, що у світлі призначення дієздатності не може йтися про забезпечення виконання набутих правосуб'єктною організацією обов'язків. Адже пов'язані з визнанням і здійсненням дієздатності юридичної особи фактичні можливості не можуть виконувати ту функцію забезпечення виконання цивільних обов'язків, яку згідно з частиною 3 ст. 14 ЦК має виконувати цивільна відповідальність. Тому здатність до самостійної майнової відповідальності, якщо розуміти останню як чинник забезпечення виконання цивільних обов'язків, не може бути “інкорпорована” до змісту дієздатності юридичної особи.

Показовими у плані виявлення “витоків” деліктоздатності юридичної особи та визначення певного методологічного підходу до пізнання характеру взаємозв'язків правосуб'єктності та конститутивних ознак юридичної особи є погляди С. Алексєєва. Цей вчений, виділяючи традиційні ознаки юридичної особи, додатково групує їх на передумови і зовнішні ознаки правосуб'єктності організації, що є самостійним учасником цивільних відносин: організаційну єдність та майнову відокремленість юридичної особи С. Алексєєв називає передумовами її правосуб'єктності, а виступ від свого імені, самостійну участь у правовідносинах і майнову відповідальність – її зовнішніми ознаками⁴. Не викликає сумнівів, що з двох указаних передумов правосуб'єктності юридичної особи тільки одна – майнова відокремленість, – спроможна визначати фактичну здатність організації-боржника відповідати перед своїми кредиторами шляхом реального відшкодування завданої їм шкоди. Водночас організаційна єдність виступає тим чинником, який здатен забезпечувати коригування діяльності юридичної особи з метою запобігання вчиненню цивільних правопорушень і настанню пов'язаних з ними негативних наслідків, спричинених застосуванням до зобов'язаної особи заходів цивільної відповідальності. Іншими словами, якщо дієздатність юридичної особи має своїм матеріальним під'рунтям її

³ Алексєєв С.С. Общая теория социалистического права. – Свердловск, 1964. – Вып. 2. – С. 80.

⁴ Там само. – С. 99.

організаційну єдність, тобто “особистісну” передумову правосуб’єктності організації, то її деліктоздатність визначається повнотою втілення майнової відокремленості, майновим забезпеченням юридичної можливості відшкодувати завдану іншій особі шкоду. З огляду на це зазначену конститутивну ознаку юридичної особи було б точніше іменувати саме як майнову забезпеченість правосуб’єктної організації.

М. Венецька так визначає значення, що його має дієздатність фізичної особи для її контрагентів: “вони завжди можуть розраховувати на застосування мір відповідальності до дієздатної особи у разі порушення нею їхніх прав та охоронюваних законом інтересів”⁵. Але інтерес кредиторів полягає не в самому застосуванні до несправного боржника цивільної відповідальності, а в одержанні повного відшкодування (компенсації) понесених ними майнових та моральних (немайнових) втрат. Цей інтерес враховується й у випадках заподіяння шкоди частково або неповністю дієздатною, а також і недієздатною особою. У цих випадках законодавець враховує і несформованість вольової та інтелектуальної сфери безпосередніх заподіювачів шкоди, і власну вину батьків, опікунів, піклувальників, організацій та осіб, що здійснюють відповідні функції чи нагляд за малолітніми, неповнолітніми, недієздатними. Саме тому передбачена відповідальність за завдану малолітньою особою шкоду з боку винних у неналежному вихованні або нездійсненні нагляду за нею батьків, юридичних та фізичних осіб, що зобов’язані були здійснювати такий нагляд (частини 1-3 ст. 1178 ЦК). А щодо відшкодування шкоди, заподіяної неповнолітньою особою, передбачена субсидіарна відповідальність батьків чи піклувальників, винних у заподіянні шкоди (частина 2 ст. 1179, частина 2 ст. 1180 ЦК).

Примітно, що всі означені правові засоби забезпечення захисту інтересів потерпілих учасників цивільних відносин зумовлені, з однієї сторони, відсутністю належних передумов для виникнення повної дієздатності у безпосереднього заподіювача шкоди, а з іншої – неналежними виявами дієздатності суб’єкта відповідальності, його власною виною. Дещо подібна ситуація спостерігається у випадку відповідальності контролюючого підприємства за боргами збанкрутілого з його вини дочірнього підприємства. Тут з огляду на протиправну поведінку суб’єкта вирішального впливу законодавець запроваджує його субсидіарну відповідальність за боргами контрольованої ним юридичної особи (частина 7 ст. 126 Господарського кодексу України). Але зазвичай юридичні особи-боржники розглядаються як цілком вільні у своєму волевиявленні учасники цивільних відносин, тому інші випадки додаткової відповідальності третіх осіб за зобов’язаннями юридичної особи закон не пов’язує з фактами їх протиправної поведінки.

Законодавець має враховувати, що створення чи припинення юридичної особи, на відміну від існування фізичної особи, залежить винятково або від волевиявлення її учасників, або від її майнового становища, або від інших, так чи інакше визначених волею та діями конкретних осіб, чинників. Натомість існування фізичної особи зумовлене передусім біологічними властивостями людини. Зобов’язання індивіда створювати певні особисті майнові фонди суперечило б природним правам людини. І навпаки, оскільки однією з основних функцій юридичної особи при здійсненні підприємницької діяльності є зменшення майнових ризиків її учасників, то виправданою є й вимога щодо фактичного забезпечення нею можливих майнових вимог своїх кредиторів.

Отже, на відміну від фізичних осіб, необхідним з погляду публічного інтересу щодо забезпечення сталості цивільного обороту, прийнятним з погляду додержання моральних засад

⁵ Цивільне право України: Академічний курс / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Ін Юре, 2003. – Т. 1. Загальна частина. – С. 121.

суспільства, цілком реальним і практичним способом забезпечення захисту інтересів можливих кредиторів юридичної особи щодо одержання ними належного відшкодування понесеної шкоди убачається встановлення в законі вимог щодо формування юридичними особами окремих організаційно-правових форм чи тими, котрі здійснюють певні види діяльності, спеціалізованих за своїм призначенням майнових фондів. Функцію таких фондів у акціонерних товариствах та товариствах з обмеженою відповідальністю покликано виконувати статутні капітали зазначених товариств (статті 144 і 155 ЦК). Головним призначенням цих фондів є гарантування виконання зобов'язань юридичної особи у визначеному в законі мінімальному обсязі. “Смисл відокремлення майна юридичної особи саме й полягає у виділенні таких об'єктів, на які її можливі кредитори зможуть звернути стягнення (з тим, щоб вивести з-під нього інше майно засновників або учасників). Саме цим цілям, насамперед, слугує статутний капітал (статутний чи пайовий фонд), який визначає мінімальний розмір майна, що гарантує інтереси кредиторів юридичної особи, – пише Є. Суханов, і трохи далі резюмує, – наявність такого майна становить необхідну передумову її (юридичної особи – В.П.) самостійної майнової відповідальності”⁶.

Т. Ілларионова справедливо вважає, що в деліктоздатності закріплюється “межа можливого ефективного впливу на суб'єкта за порушення мір дозволеного і належного, визначених загальним обсягом право- і дієздатності”. На думку вченої, “безпосередній зміст деліктоздатності становлять соціально і економічно забезпечені можливості особи нести покладені на неї заходи відповідальності”⁷. Щодо відповідних соціальних можливостей, то для юридичної особи вони зумовлюються її організаційною єдністю та втілюються радше в її дієздатності. Водночас питання про деліктоздатність правосуб'єктної організації ніяк не зводиться до загалом незначущого для юридичної особи аспекту зрілості волевиявлення. Натомість її сенс полягає у створенні умов, які уможливили б досягнення бажаного ефекту від застосування заходів цивільної відповідальності. Причому під таким ефектом слід розуміти реалізацію функцій цивільно-правової відповідальності у передбачених законом правових наслідках цивільного правопорушення, тобто у додаткових обтяженнях боржника, спрямованих на користь кредитора. Враховуючи те, що основні характеристики правового впливу цивільної відповідальності відображають її компенсаційна і забезпечувальна (запобіжна) функція, то деліктоздатність юридичної особи має відображати можливості правосуб'єктної організації-боржника відновити порушене майнове право кредитора (потерпілого) та компенсувати завдану йому немайнову шкоду.

Саме в цьому контексті слід розглядати позицію Т. Ілларионової, котра зауважує, що можливість припиняти протиправну поведінку і впливати на правопорушника в цивільному праві не є безмежною. Натомість, вважає вчена, зазначена можливість “обумовлена ступенем волездатності тієї чи іншої категорії осіб, рівнем їх майнової самостійності, загальним обсягом їх право- і дієздатності. Врахування перерахованих умов слугує найбільш загальною передумовою ефективності впливу на правопорушника”⁸. Очевидно, що з усіх вказаних Т. Ілларионовою чинників загально-значимим у плані справляння правового впливу на юридичну особу є лише майновий фактор. Тому й деліктоздатність організованого учасника цивільних відносин може бути виділена як окремий елемент його цивільної правосуб'єктності винятково у зв'язку з певним рівнем майнової забезпеченості можливої відповідальності такого роду боржника.

⁶ Гражданское право: В 2 т. / Отв. ред. проф. Е.А. Суханов. – М.: Издательство БЕК, 2000. – Т. 1. – С. 185–186.

⁷ Илларионова Т.И. Структура гражданской правосубъектности // Правовые проблемы гражданской правосубъектности. – Свердловск, 1978. – С. 63.

⁸ Там само.

Таким чином, деліктоздатність юридичної особи має розглядатися не як складова змісту її дієздатності, а як відносно відокремлений елемент правосуб'єктності організації. Його відокремленість проявляється у тому, що деліктоздатність як забезпечена матеріально здатність самостійно відповідати за своїми боргами обумовлена не фактичною спроможністю організації набувати своїми діями цивільних прав і обов'язків та здійснювати їх, а притаманною юридичній особі ознакою майнової відокремленості та самостійності (майнової забезпеченості її діяльності та відповідальності). А певна відносність такої відокремленості полягає в тому, що забезпечена власним майном юридичної особи можливість надання нею належного кредиторіві (потерпілому) відшкодування здійснюється внаслідок попереднього неналежного за своїм характером вияву дієздатності, що втілюється у заподіянні іншому учаснику цивільних відносин договірної чи позадоговірної шкоди, завданої безпосередньо протиправними діями або органів юридичної особи або, у передбачених законом випадках, її працівників, учасників (членів), інших суб'єктів, за дії котрих юридична особа несе відповідальність. Тому можливість реалізації деліктоздатності юридичної особи можна розглядати лише у зв'язку з реалізацією її дієздатності.

Означений зв'язок деліктоздатності та дієздатності правосуб'єктної організації можна було б назвати прямиим. Зворотний же зв'язок зазначених елементів правосуб'єктності буде проявлятися у тому запобіжному впливові, що його справляє на органи волевиявлення юридичної особи можливість застосування заходів цивільної відповідальності або їх реалізація. Внаслідок цього впливу здійснюється регулювання поведінки юридичної особи з метою недопущення порушень прав інших учасників цивільних відносин і відповідного уникнення застосування до неї заходів відповідальності.

Викладене дозволяє дійти таких висновків.

1. Змістовні характеристики деліктоздатності юридичної особи не припускають можливості визначення зазначеної юридичної властивості як складової дієздатності правосуб'єктної організації. Натомість деліктоздатність юридичної особи доцільно розглядати як її здатність до реалізації забезпечувальної (що впливає з ч. 3 ст. 14 ЦК) і компенсаційної функцій цивільно-правової відповідальності.

2. Використання пропонованого підходу передбачає врахування відмінностей у причинах, що зумовлюють виділення деліктоздатності у структурі правосуб'єктності відповідно фізичних і юридичних осіб. Лише щодо фізичних осіб необхідність у використанні зазначеної категорії постає у контексті неповноти дієздатності представників окремих груп індивідів. Навпаки, щодо правосуб'єктних організацій, оскільки вони апріорі вважаються повністю дієздатними, а здійснення їх цивільної правосуб'єктності цілком залежить від реального втілення в кожній з них універсальних конститутивних ознак юридичної особи (тобто організаційної єдності та майнової відокремленості або забезпеченості), послугування категорією деліктоздатності набуває сенсу винятково в площині фактичного забезпечення реалізації юридичної здатності до відшкодування завданої іншим особам шкоди.

3. Виходячи з того, що кожна юридична властивість правосуб'єктної організації визначається відповідними конститутивними ознаками юридичної особи, визначальною для вирішення її деліктоздатності слід вважати майнову відокремленість (забезпеченість). Зважаючи на це, деліктоздатність юридичної особи може бути визначена як юридично визнана фактична здатність організації – суб'єкта цивільної відповідальності до реального виконання в певному обсязі обов'язків з відшкодування завданої іншим особам договірної чи позадоговірної шкоди.

4. Оскільки виділення деліктоздатності як специфічної юридичної можливості правосуб'єктної організації має сенс винятково в контексті майнової забезпеченості реалізації тих елементів її правоздатності, що пов'язані з можливим несенням і реалізацією цивільно-

правової відповідальності, то можна говорити про неоднаковість рівня деліктоздатності юридичних осіб. Для кожної окремої правосуб'єктної організації він визначатиметься: 1) виконанням встановлених в законі вимог щодо формування і підтримання мінімального обсягу статутного (складеного) капіталу юридичної особи певної організаційно-правової форми; 2) фактичною реалізацією юридичною особою її можливостей щодо набуття у власність майна, на яке може бути звернене стягнення за позовами кредиторів; 3) встановленням у законі або в установчих документах юридичної особи положень щодо додаткової відповідальності інших осіб (засновників, учасників) за її зобов'язаннями.

Петренко О.Б.,

*аспірант Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

ВИКЛЮЧЕННЯ З ПАТЕНТНОЇ МОНОПОЛІЇ ТА МЕЖІ ЗАХИСТУ ПАТЕНТНИХ ПРАВ

У правозастосовчій та правореалізаційній практиці сьогодення дедалі стають актуальнішими питання, що пов'язані із захистом виключних прав на такі об'єкти промислової власності, як винаходи, корисні моделі та промислові зразки. В цілях повного ефективного всебічного захисту виключних прав патентовласника необхідно чітко визначити, які дії визнаються відповідно до законодавства порушенням прав власника патенту, а які дії такими не визнаються. В останньому випадку якраз йдеться про чітко визначений законодавством перелік виключень з патентної монополії патентовласника.

Серед останніх досліджень та публікацій з окреслених вище питань можна назвати роботи таких російських дослідників, як О.П. Сергеева, В.М. Дементьева, В.І. Єременко. В той же час на теренах української науки цим питанням в останні роки приділялося небагато уваги, хоча актуальність досліджень у цьому напрямку є очевидною.

Завданням цієї статті є комплексний аналіз законодавства, що визначає, які дії не визнаються порушенням виключних прав на винаходи, корисні моделі та промислові зразки. У дослідженні також звертається увага на існуючі проблеми зазначеної правової кваліфікації та можливі шляхи подолання таких проблем.

Ефективною гарантією захисту прав на об'єкти промислової власності є правильна кваліфікація діянь, що порушують або створюють загрозу порушення виключних прав. Відзначимо, що, насамперед, така кваліфікація повинна бути всебічною та комплексною. Це означає, що далеко не в усіх випадках патентна монополія є абсолютною. Чинне законодавство України у сфері промислової власності, не відрізняючись від законодавств інших країн, містить низку нормативних положень, згідно з якими визначенні дії, хоча формально і порушують чужий патент (свідоцтво на знак для товарів та послуг), але насправді такими не визнаються. Мова йде про так звані виключення із патентної монополії патентовласника. З цього приводу у літературі відзначається, що "безумовно такі дії суттєво обмежують обсяг виключних прав,